

Určitá formulace a řešení gnozeologických otázek výzkumu sociální skutečnosti předurčuje i řešení a obsah jeho ontologických aspektů. To, jak například ten či onen sociolog ve své výzkumné činnosti chápe vztah teoretické a empirické stránky výzkumů, jak plně a všestranně chápe jednotu i rozdílnost (protikladnou jednotu) jednotlivých fází poznání společenských jevů, nutně ovlivňuje i obsah, tj. miru pravdivosti jeho výpovědi o sociální skutečnosti. To je důvod, proč dříve než přistoupíme k vlastní ontologické analýze sociální skutečnosti, musíme vždy věnovat pozornost tomu, o jaká gnozeologická východiska se při sociálním výzkumu opíráme, jak, jakými myšlenkovými postupy se můžeme co nejvíce přiblížit pravdivému obrazu skutečnosti.

Apriorní vědomá formulace oněch gnozeologických principů, o něž se při analýze skutečnosti, při ontologické analýze opíráme, je jedním z předpokladů pravdivosti našeho poznání.

Z tohoto hlediska se předmětem, objektem našeho poznání stává sám proces poznávání sociální skutečnosti. Myšlenkové reflexi je podrobován sám proces duchovní reprodukce skutečnosti.

Schopnost používat ve vědecké práci těchto principů gnozeologie, teorie poznání tak, aby se staly skutečnými, použitelnými nástroji poznání, není čímsi samozřejmým, co člověk dostává do vínku od přírody. Vytvářely se a rozvíjely v průběhu společensko-historické praxe lidí, v procesu dějin praktické přeměny světa a lidé se je musí pracně učit ovládat a používat.

Každý *podstatný* krok našeho poznání, pomocí něhož pronikáme do objektivního světa, pomocí něhož se myšlenkově zmoc-

ňujeme jeho zákonitosti (rozvíjíme ontologickou stránku procesu poznání), vyvolává zároveň nezbytnost rozvíjet, prohlubovat naše představy o tomto procesu poznání samotném (tj. rozvíjet gnozeologickou stránku výzkumné činnosti).

Zobecnováním zákonitosti procesu poznání se zabývá filozofie, která je, kromě jiného, vědou o zákonech myšlení. V tomto smyslu tím, že zobecňuje proces poznání, plní filozofie v systému věd o společnosti nezastupitelnou funkci. Říkáme-li, že otázkami gnozeologie, teorie poznání se zabývá filozofie, pak to neznamená, že rozvíjení gnozeologických otázek sociálních výzkumů je jakousi výlučnou kompetencí filozofů. Prospěšná a nutná specializace vědecké práce má své meze: v určitých bodech, místech vědeckého poznání se musí jednotlivé speciální vědy stýkat, neboť jinak by se dělba práce ve vědě stala samoučelnou.

Marxistická gnozeologie, nechce-li ustrnout, nemají-li se její výpovědi redukovat pouze na nejobecnější určení, zákony procesu poznání, které jsou sice správné, ale pro svou obecnost málo prospěšné jako metodologický nástroj výzkumu v té či oné speciální disciplíně společenských věd, musí nutně překračovat hranici filozofie a vstupovat do speciálních věd. Konečnou marxistická gnozeologie není a nemůže být ničím jiným než zobecněním dějin lidského poznávání objektivního světa a může se tedy dále rozvíjet jen tehdy, bude-li zobecňovat to, jak se proces poznávání světa reálně odehrává v jednotlivých speciálních vědních disciplínách.

Říkáme-li, že rozvíjení marxistické teorie poznání není a nemůže být výlučnou kompetencí filozofů-metodologů samých (i když jsme si vědomi, že zobecňování

* Referát přednesený na semináři *Teorie, empirie a praxe ve společenských vědách*, uspořádaném v prosinci 1974 Ústavem marxismu-leninismu ÚV KSČ.

zákonitosti procesů poznání je jednou z nezastupitelných funkcí filozofie), pak to znamená, že pracovníci té či oné speciální společenské vědy (má-li být jejich vědecké poznání úspěšné a nést skutečné plody) musí nejen umět využívat, umět převzít a na poměry své disciplíny aplikovat to, co pro ně jako metodologický nástroj připravila filozofie, ale i sami v jistém smyslu provádět reflexi procesu svého vlastního poznávání objektivního světa.

Při koncipování, formulování cílů a postupů svého dalšího vědeckého bádání si pracovník té či oné speciální disciplíny musí (nechce-li, aby se gnozeologické principy, o něž se ve své práci opírá, redukovaly na nechvalně známou pragmatickou metodu zkoušky a omylu atd.), ujasnit z hlediska specifiky svého vědeckého oboru i gnozeologické otázky své výzkumné činnosti, například to, jak v ní bude řešena otázka vztahu teoretické a empirické stránky procesu poznání, jak v ní bude chápán vztah teoretické hypotézy k „empirickým indikátorům“ atd.

Zde se však neopírá pouze o poznatky vypracovávané filozofií, gnozeologií, teorií poznání (pokud je vůbec filozofie v použitelné podobě vypracovala), ale i o zobecnění procesu svého předchozího poznání sociálních objektů (nebo jiných obdobných výzkumů ve svém vědním oboru). V tomto smyslu tím, že zahrnuje ony metodologické principy, které se v minulém výzkumu projevily jako neplodné, a naopak tím, že navazuje na ty postupy, které se ukázaly být vhodnými, a dále je rozvíjí a zdokonaluje, překračuje hranice své specializace, svého vědního oboru.

V této oblasti je nutno vidět jeden ze styčných bodů mezi filozofií (gnozeologií) a speciálními společenskými vědami, ono

místo, kde se stírají hranice jinak nutné a prospěšné dělby a specializace vědecké činnosti.

V tomto úvodu jsme chtěli pouze ve stručnosti naznačit jednotu ontologických a gnozeologických aspektů v marxistické analýze sociální skutečnosti, poukázat na to, že tyto dva aspekty vědecké analýzy, jakkoli jsou nadány relativním samovývojem (a stávají se dokonce v jistém smyslu předmětem dělby práce uvnitř společenských věd), nelze v procesu poznávání sociální skutečnosti od sebe metafyzicky izolovat, neboť tvoří vnitřní dialektickou jednotu.

* * *

Tato staf, která představuje část úvodní kapitoly práce věnované tematice sociálně ekonomické dimenze třídní struktury, je pokusem zobrazit, jak se ve speciální vědě – sociologii – při výzkumu třídní struktury uskutečňuje teoretická analýza empiricky daných sociálních vztahů.

Je zřejmé, že v této stručné stati lze pouze naznačit základní přístupy k řešení této značně složité a obtížné otázky.

Při analýze sociálních objektů je podle našeho názoru nezbytné odlišit dvě roviny myšlenkového vstupu do sociální skutečnosti: rovinu *struktury (systému) empiricky postižitelných uskupení a rovinu struktury vztahů a procesů*, jež se mezi těmito uskupeními utvářejí. Odlišením těchto dvou rovin myšlenkového vstupu do sociální skutečnosti začíná zároveň přechod od jevů k podstatě sociálních objektů, k pojmové reprodukci sociální skutečnosti.

V empirické rovině postihujeme sociální skutečnost v její jevové podobě. V empirickém poznání se setkáváme s konkrétními uskupeními lidí¹ (s konkrétně jednotlivými individui), která navzájem vstupují

¹ Pojmu *empiricky postižitelná sociální uskupení* používáme ve velmi širokém smyslu; zahrnujeme sem např. nejrozličnější instituce (ty či ony konkrétní instituce státu, ta či ona politická strana, organizace), ten či onen pracovní kolektiv (např. průmyslové podniky a jejich nižší organizační složky), rodinu atd., tedy taková uskupení lidí, která jsou v té či oné míře právně či zvykově formalizována a jejich relativně zřetelné odlišení od jiných uskupení v rovině empirické analýzy nečiní potíže.

Není snad nutno zdůrazňovat, že i v této nejelementárnější rovině poznání skutečnosti si již určitým způsobem, a to buď na základě praktické zkušenosti, či na základě předchozího teoretického poznání, tato empiricky postižitelná uskupení myšlenkově rozčleňujeme, klasifikujeme. I tomu, kdo nemění vědecky analyzovat funkce toho či onoho konkrétního průmyslového podniku a systém jeho

vztahů s jinými uskupeními, je zřejmé, že průmyslový podnik plní určité výrobní, hospodářské úkoly, že je výrobně hospodářskou jednotkou. Je zřejmé, že jednotka teoretické a empirické stránky se prosazuje ve všech fázích procesu poznání, že nikdy nelze v reálném poznávacím procesu absolutně, metafyzicky oddělit teorii od empirie, jev od podstaty, obecné od zvláštního a jedinečného, že se tu prosazuje historická kontinuita procesu poznání, kdy aktuálně poznávací subjekt vždy musí navazovat na to, co bylo nashromážděno předchozím poznáním a praktickou zkušeností.

Jde však o to, že zejména pouhá každodenní zkušenost, vzata sama o sobě jako nástroj pořádání empirických fakt, bývá neřídka osídlná, že tedy tato naše o zkušenost opřená klasifikace je pouze prvním, a ne vždy spolehlivým přiblížením k podstatě sociální skutečnosti.

do pestré škály vzájemných vztahů nejruznějšího typu. Tato sociální uskupení jsou s ostatními sociálními uskupeními spjata nejruznějšími vztahy; představují totalitu našim vědomím dosud nerozlišených ekonomických, politických, ideologických, morálních, pracovních, profesionálních a dalších vztahů s jinými uskupeními (a sama také takovou strukturou vztahů jsou). I konkrétní individuum plní řadu objektivně určených sociálních funkcí, vstupuje do bohatého vějíře nejruznějších vztahů se sociálními uskupeními či s jinými individui.

Při analýze objektu jako struktury (systému) vztahů mezi lidmi, při níž přecházíme jevovou stránku poznání, provádíme dvě myšlenkové operace: 1. oddělujeme myšlenkově určitý typ vztahů (např. sociálně ekonomické vztahy) od jejich nositelů — nejruznějších empiricky postižitelných uskupení a 2. vyčleňujeme je tak zároveň z celé spleti ostatních vztahů, do nichž tato uskupení vstupují, a s těmito vztahy operujeme jako s takovými.

Při postupu od jevu k podstatě, při *pojmové reprodukci* skutečnosti přecházíme rovinu empiricky postižitelných uskupení a skutečnost postihujeme jako systém jiných strukturních elementů, jako systém vztahů mezi lidmi. Provádíme takový řez společenskou skutečností, v němž myšlenkově oddělujeme jednotlivé typy vztahů od jejich nositelů, nejruznějších empiricky postižitelných uskupení (reálných institucí státu, té či oné pracovní skupiny atd.), a tak směřujeme k postižení podstaty sociálních vztahů, tj. toho, jakou „funkci“ ten či onen typ vztahů plní v globálním systému sociálních vztahů.

S přechodem od jevové stránky sociálních vztahů k vymezení jejich podstaty je spjata nesmírně složitá duchovní činnost. Kdybychom měli například reprodukovat myšlenkový postup, jímž K. Marx dospívá k vymezení podstaty (obsahu) tak obecného pojmu, jako jsou sociálně ekonomické vztahy buržoazní společnosti, museli bychom vlastně v jistém smyslu reprodukovat všechny uzlové body jeho ekonomického díla jako celku.

Pochopit podstatu ekonomických vztahů buržoazní společnosti znamená odlišit je, myšlenkově je oddělit od ostatních, neeko-

nomických vztahů mezi lidmi, tj. od jejich vztahů v oblasti politiky, ideologie, morálky, právních vztahů atd.

Oddělením ekonomických vztahů od vztahů, které se odehrávají v oblasti nadstavby, však ještě nedochází k vymezení podstaty ekonomických vztahů.

Samy ekonomické vztahy jsou bohatě strukturovány. Podstata ekonomických vztahů, jak ukazuje K. Marx, se projevuje jak ve vztazích výroby, tak i ve vztazích rozdělování, směny i spotřeby. Postihnout podstatu sociálně ekonomických vztahů mezi lidmi tedy znamená nalézt to, co je všem těmto ekonomickým aktivitám lidí společné (jejich aktivitě v oblasti výroby, v oblasti rozdělování atd.), a současně zjistit, jakou „funkci“ v systému ekonomických vztahů jako celku plní například vztahy výroby či vztahy rozdělování atd., tedy objevit specifiku „funkci“ jednotlivých stránek ekonomických vztahů a jejich hierarchickou strukturu — která stránka ekonomických vztahů je určující, dominantní.

Při vymezení této obecné ekonomické kategorie postihuje K. Marx jak totalitu všech stránek ekonomických vztahů, skutečnost, že tvoří zákonitě uspořádaný celek, že nelze jednotlivou stránku ekonomických vztahů chápat izolovaně, vně souvislosti s ostatními jejich stránkami, tak i jejich hierarchickou strukturu, a ukazuje, že vztahy výroby jsou určující stránkou, aspektem ekonomických vztahů, jímž jsou určeny ostatní aspekty ekonomických aktivit lidí, neboť skrze výrobu, skrze spojování výrobce-dělníka s výrobními prostředky, jež jsou vlastnictvím kapitalisty, se realizuje určující, tj. věcná závislost mezi námezdní prací a kapitálem.

Při postupu od jevu k podstatě sice ztrácíme bohatství a mnohotvárnost jevu, dobíráme se však podstaty sociálních vztahů; zjišťujeme to, co je společné například všem politickým aktivitám lidí (nebo ekonomickým či ideologickým), ať již se odehrávají v kterémkoli sociálním uskupení.

Pojem sociálně ekonomický vztah či politický vztah je plodem relativně vysoké abstrakce, k níž jsme dospěli tak, že jsme určitý typ sociální aktivity lidí (s nímž se v rovině empiricky zjištělých uskupení setkáváme v nerozlišené jednotě s ji-

nými typy vzájemných interakcí lidí) oddělili od ostatních sociálních vztahů lidí a nakládáme s ním jako s relativně samostatným.

V rovině jevu představují reálná empiricky zjištělná sociální uskupení nerozlišenou jednotu mnoha kvalitativně odlišných vztahů. Jsou průsečíky nejrůznějších vzájemných sociálních aktivit lidí. Při přechodu od jevů k podstatě oddělujeme jednotlivé aktivity od jejich nositelů – sociálních uskupení – proto, abychom mohli vymezit specifičnost toho či onoho typu vztahu a odlišit jej tak od jiného typu lidské aktivity, abychom mohli pochopit relativní samovývoj toho či onoho sociálního vztahu.

Dosud jsme kladli důraz na odlišnost těchto dvou rovin analýzy sociálních objektů (tj. jako struktury empiricky postižitelných uskupení a jako struktury vztahů), kladli jsme požadavek, aby tyto dva myšlenkové vstupy do sociální skutečnosti nebyly ztotožňovány. Oddělení sociálních vztahů od jejich nositelů – sociálních uskupení – je možné pouze pomocí abstrakce. Vždyť v objektivním světě jde vždy o vztahy mezi sociálními uskupeními, mezi lidmi samými, neexistují tu sociální uskupení bez vztahů a ani vztahy se nemohou oddělit od svých nositelů – sociálních uskupení či živých individuí.

Rovněž tak i příkré vzájemné oddělení jednotlivých typů sociálních aktivit lidí (politických, ideologických, ekonomických, pracovních, profesionálních a dalších vztahů lidí) je možné pouze v našem vědomí.

Ve skutečném světě se navzájem prostupují, podmiňují, tvoří vždy určitý uspořádaný systém. Buržoazní sociologie tuto myšlenkovou operaci (tj. moment myšlenkového oddělení jednotlivých sociálních aktivit) zveličuje a absolutizuje, nechápe, že tato operace je pouze prostředkem pro to, abychom hlouběji pochopili podstatu této jednoty. Jednotlivé typy sociálních vztahů, které v objektivní realitě tvoří dialektickou jednotu, chápe metafyzicky jako na sobě nezávislé faktory. Pro ni jsou jak ekonomické vztahy (funkce), tak politické, ideologické vztahy (funkce) toho či onoho sociálního uskupení „nezávislými proměnnými“, které se vyvíjejí izolovaně, nezá-

visle na sobě, které se v nejlepším případě pouze doplňují.

Pro buržoazní sociologii, která se omezuje při výzkumu sociálních objektů pouze na strukturně funkcionální přístup, pro niž je historicko-genetická dimenze analýzy sociální skutečnosti naprosto cizí, je typické, že „funkce“ toho či onoho sociálního uskupení, jeho vztahy k jiným uskupením prostě řadí vedle sebe, aniž se snaží nalézt objektivní kritéria jejich vnitřní souvislosti a hierarchie.

Pod heslem „multidimenzionálního“ přístupu relativizuje objektivní logiku uspořádání sociálních vztahů.

Z hlediska metodologických postulátů důsledného empirismu pozitivistického rážení jsou všechny „funkce“ toho či onoho uskupení, všechny jeho interakce s jinými uskupeními kvalitativně stejnorodé; stanovení jejich hierarchie, jejich vzájemné určenosti přesahuje, podle představ pozitivismu, hranice „čisté“ empirické vědy nebo je záležitostí „konvence“, konstrukcí rozumu.

O tato gnozeologická východiska se opírá ona stále se opakující „kritika“ marxismu pro jeho údajnou jednostrannost, pro jeho „ekonomický redukcionismus“. V intencích tohoto „multidimenzionálního“ přístupu, který není v podstatě ničím jiným než starou známou „teorií faktorů“, kritizovanou již před desítkami let G. Plechanovem, je pak marxismus „kritizován“ za to, že například redukuje sociální diferenciaci na její ekonomickou dimenzi, že je ekonomickým redukcionismem, že prý je nutno marxistické přístupy překonat a analýzu sociální struktury doplnit o další dimenze – politickou a ideologickou, že je nutno při analýze sociálního postavení lidí vzít v potaz i aspekty kulturní, prestižní atd., nebo je mu vytýkáno, že redukuje funkci státu na jedinou mocensko-politickou funkci, že stát plní i jiné „všelidské“ funkce atd. Je až překvapující, s jakou houževnatostí se neustále v nejrůznějších obměnách opakuje tato tisíckrát již vyvrácená „kritika“ marxismu pro jeho údajný redukcionismus.

Pojem redukce je tu prezentován jako přímočarý a absolutní převedení všech znaků na jediný, kdy ostatní vztahy lze bezprostředně a absolutně vyvodit z jedi-

ného základního vztahu, takže ostatní vztahy mohou být tak z analýzy eliminovány. Nejde tu o nic nového. S takovouto „kritikou“ marxismu z pozic teorie faktorů se setkáváme již od vzniku marxismu. Marxistický přístup k výzkumu sociální struktury je také, chceme-li, „multidimenzionálním“ přístupem. Marxismus přece nikdy nepopíral vliv politických či ideologických vztahů na charakter sociální (tržní) diferenciacce, nechápal redukci politických či ideologických vztahů na vztahy ekonomické jako jejich plochou eliminaci. Jde tu o to, jak interpretovat pojem „multidimenzionální“ přístup.

Dialektické pojetí redukce nebo — chceme-li — multidimenzionality v sobě zahrnuje a) nalezení klíčového „faktoru“, tj. ekonomických vztahů mezi třídami, sociálními skupinami, které konečnou určí ostatní „faktory“, ostatní vztahy (politické, ideologické), b) postižení relativního samovývoje všech „faktorů“, všech rozporných vztahů, c) pochopení jejich vzájemných zákonitých vztahů, tj. „funkcí“ jednotlivých „faktorů“, sociálních vztahů v rámci totality společenských vztahů.

Myšlenkové oddělení sociálních vztahů od jejich nositelů — sociálních uskupení, operování s těmito vztahy jako takovými (aby na tomto základě mohla být postížena specifika jednotlivých typů vztahů, jejich relativní samovývoj) představuje pouze určitou nezbytnou fázi procesu poznání, již poznání sociálních procesů nekončí. Proto se musíme zabývat i tím, jak je v našem vědomí na novém, vyšším stupni procesu poznání dosahována jejich opětná jednota. Analýzu objektu jako empiricky postižitelného uskupení a analýzu objektu jako struktury vztahů mezi lidmi je nutno chápat pouze jako relativně samostatné operace našeho myšlení.

Tak jako v matematice nemůžeme po jednotlivých fázích řešení výrazu obsaženého v závorce neopsat to, co bylo vytčeno před závorkou (neboť bychom zkreslili výsledek řešeného příkladu), tak ani v průběhu celé analýzy objektu jako struktury vztahů nelze nikdy ztráct ze zřetele to, co bylo vytčeno před závorkou, to, od čeho jsme abstrahovali, totiž to, že sociální vztahy jsou vždy vztahy mezi lidmi samými a mezi uskupením lidí, že tyto vztahy

se realizují prostřednictvím sociálních aktivit lidí a jejich uskupení.

Tím, že jsme jednotlivé typy vztahů od sebe oddělili a postihli jejich relativní samovývoj, jsme vytvořili předpoklad k tomu, abychom mohli vymezit obsah takových pojmů, jako jsou třídy (buržoazie, proletariát), stát, národ, tj. obecné kategorie.

Tyto pojmy jsou výsledkem duchovní reprodukce skutečnosti. O té či oné třídě vypovídáme jako o sociálním uskupení lidí („třídy jsou velké skupiny lidí...“). Z hlediska gnozeologického jde však o kvalitativně jiný typ sociálního uskupení, který nelze směšovat s empiricky postižitelnými uskupeními, s nimiž jsme se setkávali na počátku procesu poznání.

V tomto případě myšlenkově sdružujeme sumu individuí do zvláštního uskupení pouze podle jejich určitého specifického vztahu k jiné skupině individuí, tj. abstrahujeme od všech ostatních vztahů, které nejsou pro toto uskupení podstatné. Postavení lidí, jejich místo ve společnosti charakterizujeme podle určité, pro toto uskupení lidí specifické sociální aktivity (či struktury aktivit), podle jeho specifického vztahu k jinému uskupení.

Reálná individua vstupují prostřednictvím svých nejrůznějších aktivit s jinými individui do nepřeborného množství vztahů. Kapitalista kromě toho, že je vlastníkem (že vstupuje s dělníkem do sociálně ekonomických vlastnických vztahů), je například zároveň příslušníkem určité politické strany (vstupuje do politických vztahů), je otcem rodiny (vstupuje do rodinných vztahů), je příslušníkem národa (vstupuje do národnostních vztahů) atd.

Jestliže chceme postihnout jeho sociálně ekonomickou, tj. nejzákladnější rovinu jeho třídní charakteristiky, abstrahujeme od všech jeho ostatních vztahů a sociálních aktivit a sdružujeme toto individuum s jinými individui (a tak z nich vytváříme myšlenkově určité uskupení, např. třídu kapitalistů) pouze podle jediného či několika znaků, tj. podle toho zda jsou, či nejsou vlastníky výrobních prostředků.

Pojem třída, sociální vrstva (buržoazie, proletariát, maloburžoazie, inteligence atd.) je vysokou abstrakcí, pro niž nelze nalézt, abychom se vyjádřili v jazyce sociologa-

pozitivisty, jakýsi přímočarý „empirický korelát“ v nějakém empiricky postižitelném uskupení.²

Kategorie třída je plodem duchovní reprodukce skutečnosti, je uchopitelná teprve v rovině logického, pojmového zmocňování se sociální skutečnosti.

Proto je pro důsledného pozitivistu-empirika, pro nějž je dialektika jevu a podstaty v sociologické analýze španělskou vesnicí, který stírá hranice mezi jevem a podstatou, pojem třída, tak jak jej podává marxismus, „metateoretickou“, se „skutečnou vědou“ neslučitelnou konstrukcí, již nelze „verifikovat“.

Proto je s to uznat pouze „spotřebitel-ské třídy“, „třídy prestiže“, „třídy povolání“, „třídy moci“ atd., tedy takové rozčlenění lidí na sociální skupiny, pro něž lze nalézt „empirický korelát“, jež lze přímočarě „verifikovat“ pomocí nějakého empirického indikátoru.

Je zřejmé, že sociolog-pozitivistu může být takto důsledný pouze ve svých filozofických, metodologických postulátech, které jsou zpravidla formulovány v úvodě k vlastním empirickým výzkumům (pokud jsou vůbec takto explicitně formulovány). Vždyť pojmy „prestiž“, „moc“ atd. (jimiž jsou charakterizovány tyto „třídy“) jsou samy produktem vysoké abstrakce, zobecnění a lze je v závislosti na tom, do jakého teoretického systému jsou zahrnuty, velmi různým způsobem interpretovat. Zpravidla jsou pak za „empirické koreláty“ těchto pojmů považovány značně libovolně zvolené „indikátory“, tj. ty či ony stránky projevu mocenských, prestižních a dalších vztahů mezi lidmi. Ve vlastní výzkumné práci si pak — protože v procesu poznání nelze dialektiku jevu a podstaty obejít, neboť je zákonitostí procesu poznání — naprosto libovolně utváří nejrůznější pojmy, teoretické konstrukce, pomocí nichž pořádá empirické údaje.

Podstatné je však to, že dialektika jevu a podstaty, jejich přechody, tvorba teoretických systémů, pomocí nichž jsou empirické fakty

interpretovány, nejsou v tomto případě vědomě reflektovány, že k přechodu od jevu k podstatě dochází vlastně živelně. Zahnutí empirických faktů do teoretického systému, pojmová reprodukce skutečnosti je vystavena nahodilostem. Jedno ze stěžejních dogmat pozitivismu, že „neexistuje rozdíl mezi jevem a podstatou“, je ostatně vývojem moderní vědy relativizováno, což také pozitivistická filosofie ve svém vývoji svěrázným způsobem obrazil.

Pro novější varianty pozitivismu (konvenacionalismus logický pozitivismus) se pojmy a konceptuální schémata výzkumů stávají konstrukcemi vědomí samého, ryzími výplody vědomí, které si vytváří sám poznávací subjekt, aby mohl vůbec nějak pořádat a třdit pestrý a neskonale složitý empirický materiál, nebo v nejlepším případě weberovskými ideálními typy. Konstruující, modelující činnost lidského vědomí (proces poznání není prostým a plochým zrcadlovým odrazem skutečnosti, ale její duchovní reprodukci) je v této variantě pozitivistické teorie poznání odtržena od objektivní reality, je tvořivou činností rozumu samého, která nemá se skutečným světem nic společného.

Nepochopení dialektické jednoty (jednoty rozdílného) jevu a podstaty vede u konvenacionalistické varianty pozitivismu k jejich metafyzické izolaci: pojmová reprodukce skutečného světa je absolutně oddělena od empirie a je prohlášena za čirý výplod rozumu.

Novodobý pozitivismus tak vyúsťuje, jakkoli se snaží vyhýbat „metafyzickým“ otázkám a jakkoli prohlašuje spor mezi materialismem a idealismem za pseudoproblém, který není slučitelný „se skutečnou pozitivní vědou“, do otevřeného idealismu, neboť pro něj pojmy, soudy atd. jsou čistými konstrukcemi rozumu, vědomí, které nemají ve skutečnosti s objektivním světem nic společného. Anti-dialektičnost, metafyzika gnozeologie se tak v novodobém pozitivismu snoubí se subjektivismem a idealismem.

Pozitivistu-empirik, pro nějž je „verifikace“³ jakýmsi přímočarým vyplněním teoretického pojmu jeho „empirickými koreláty“, který podléhá iluzi, že pojem je prostou sumací empirických údajů, který tak stírá rozdíl mezi empirickou a po-

² Pozitivistu nechápe, že v procesu poznání při přechodu od empirie do teoretické oblasti (a naopak) dochází ke kvalitativnímu skoku, že teoretické uchopení empirických poznatků nevyplývá jednoduše a plynule z nahromadení faktů, z jejich prostého mechanického uspořádání. Jednota empirie a teorie, bez níž není možná materialistická teorie poznání, neznamená mechanické spojení obou, ale dialektickou jednotu dvou relativním samovývojem nadaných stránek procesu poznání. (Viz též stať K. Rychtaříka: *Empirie a teorie v sociologii* v tomto čísle Sociologického časopisu.)

³ Proces „verifikace“ teoretických tvrzení jejich „empirickými koreláty“ nelze ztotožňovat s procesem ověřování pravdivosti teoretických tvrzení společensko-historickou praxí. Pro marxismus je a může být skutečným kritériem pravdivosti našich poznatků pouze společensko-historická praxe lidí.

„Verifikace“ je vlastně „ověřování“ jedné sociální formy vědomí, teoretického pojmu, jinými, na empirické úrovni postižitelnými jeho formami.

Kritériem pravdivosti je tu chápáno v idealistickém duchu, nepřekračuje hranice vědomí. Pozitivismus stírá hranice mezi sociálními fakty jako objektivně existujícími jevy materiálního světa a fakty jako sociálními formami vědomí. Společensko-historická praxe jako kritérium pravdivosti teoretických tvrzení není vlastně pro pozitivismus vůbec přijatelná, neboť je za hranicemi pozitivisticky pojaté teorie poznání. „Verifikace“ je jakýmsi fiktivním, do bludného kruhu idealistického vědomí uzavřeným postupem: vědomím samým, jednou jeho sociální formou, empirickými údaji se „ověřuje“ pravdivost jeho obsahu, tj. jiné formy, pojmu, hypotéz, konceptuálních schémat atd.

jmovou analýzou sociální skutečnosti, považuje pojem třída, tak jak jej podává marxismus, za „ideologickou“, falešnou konstrukci, za výtvar „hodnotících soudů“, které jsou neslučitelné s „pozitivní vědou“.

Pojem třída tedy obráží pouze určitý, abstraktní odlišitelný aspekt (stránku, typ) vztahů mezi lidmi, aspekt jejich vzájemných sociálních aktivit. Chceme-li tedy vědecky postihnout to, čemu říkáme sociálně ekonomická, vlastnická diferenciaci, musíme z celé spleti nejrůznějších, vzájemně se křížících a prostupujících vztahů, aktivit lidí, s nimiž se setkáváme na úrovni jevové stránky poznání, vyčlenit onen systém vztahů, který je specifický pro tento typ sociální diferenciaci.

V tomto smyslu je lhostejné, zda se tato specifická, sociálně ekonomická aktivita lidí odehrává v tom či onom empiricky postižitelném uskupení lidí, ať jde o vztah mezi reálným dělníkem a kapitalistickou továrnou, či o vztah mezi dvěma kapitalistickými průmyslovými podniky, či o určitý vztah mezi kapitalistickým průmyslovým a obchodním podnikem atd., ve všech těchto vztazích mezi konkrétními individui, mezi individui a empiricky postižitelnými uskupeními i mezi uskupeními samými se prosazují z nejrůznějších svých stránek sociálně ekonomické vztahy mezi lidmi, základní dimenze třídních vztahů.

Tento okruh problémů, nezbytnost odlišit tyto dvě roviny analýzy sociální skutečnosti měl na mysli sovětský sociolog A. S. Friš, když kritizoval některé metodologické nedůslednosti, které se objevily v sovětských učebnicích vědeckého komunismu.

„Další rozvoj výzkumu sociální struktury... předpokládá,“ píše A. S. Friš, „překonání řady nedostatků metodologického rázu, kterými je podle našeho názoru v současnosti zatížen. Především dochází k nezřetelnému vyčlenění strukturního aspektu analýzy, k neoprávněnému směřování problémů sociální struktury s problémy obsahu systému společenských vztahů. Toto směřování nachází svůj výraz již v tom, jak jsou v mnoha pracích klasifikovány společenské vztahy.

Tak v práci *Základy vědeckého komunismu*, která vyšla v roce 1965, je podána tato klasifikace: výrobní vztahy, sociální vztahy (tj. vztahy mezi třídami a sociálními skupinami) politické vztahy (do jejich sféry zahrnujeme vztahy mezi třídami, státy a národy), ideologické vztahy, vztahy rodinné a způsobu života (semejnobytovyje otnošenija). V knize *Vědecký komunismus* je uvedena tato klasifikace společenských vztahů: „Z celého souhrnu společenských vztahů vyčleňuje marxismus ekonomické (výrobní) vztahy jako základní, jež určují všechny ostatní vztahy: politické, právní, morální, národnostní, vztahy rodinné a způsobu života (semejnobytovyje)“.

Tyto klasifikace jsou podle našeho názoru neuspokojující, píše A. S. Friš, protože jsou zde v jedné rovině a v libovolné následnosti postihovány kategorie, které charakterizují obsah systému společenských vztahů, a kategorie, které charakterizují projev tohoto obsahu ve vztazích těch či oněch strukturních elementů. To vede ke zřejmým nedorozuměním: například v první klasifikaci jsou vztahy mezi národy zahrnuty do politických vztahů, z druhé klasifikace zmizely třídní vztahy“ [2 : 83].

Nejde nám o to, zda výtky A. S. Friše jsou vždy oprávněné. Jde nám o hlavní smysl jeho uvažování, tj. o jeho snahu odlišit dvě roviny myšlenkového vstupu do sociální skutečnosti, rovinu empirické a teoretické analýzy sociální diferenciaci nebo, jak říká A. S. Friš, „obsah systému vztahů“ od toho, jak se tento obsah projevuje „ve vztazích těch či oněch strukturních elementů“, neboť tyto dva přístupy ke zkoumání sociálních objektů představují odlišné stupně procesu poznání a mají i odlišnou gnozeologickou hodnotu.

Tak například pokud jde o první Frišem citovanou klasifikaci sociálních vztahů, nelze, podle našeho názoru, spojit politické vztahy pouze se stranami, státy a národy, ale i s jinými sociálními uskupeními.⁴ Lze vůbec obecně říci, že politické vztahy (tak jako ostatně i sociálně ekonomické, výrobní a ideologické vztahy,

⁴ Vztahy mezi národy nelze rovněž redukovat na jejich politickou dimenzi. lze dokonce říci, že pro vztahy mezi národy je podstatnější, základnější,

určující jejich sociálně ekonomické dimenze, že tedy politické vztahy mezi národy jsou konečnou určený jejich sociálně ekonomickými vztahy.

kteřé spolu s politickými vztahy zahrnujeme do pojmu třídní vztahy) prostupují všechna empiricky postižitelná sociální uskupení, neboť v třídní společnosti vtiskují třídní vztahy svou pečeť jakékoli sociální aktivitě lidí, ať již se odehrává kdekoli, v kterékoli sféře společenského života.

Tedy nejen stát, politické strany, ale i například pracovní kolektiv, rodina⁵ vstupuje s jinými sociálními uskupeními do politických vztahů. Politické vztahy (tak jako ekonomické a ideologické) představují jednu z dimenzí, jednu ze stránek totality vztahů, do nichž vstupuje jakékoli individuum s jiným individuem či sociálním uskupením, jakékoli sociální uskupení s jiným sociálním uskupením.

Uznání toho, že ve třídní společnosti mají všechna empiricky postižitelná uskupení třídní charakter, svou třídní stránku, svou třídní dimenzi, však samo o sobě nestačí. Takové obecné konstatování by nám zřejmě příliš nepomohlo k tomu, abychom se z hlediska potřeb praxe dokázali orientovat ve složité, mnohavrstevné spleti sociálních vztahů. Marxistická sociologická analýza vyžaduje, aby byla jasně a určité stanovena ta empiricky postižitelná uskupení (ony jejich vztahy s jinými na úrovni empirie postižitelnými sociálními uskupeními), které v rámci sociálního systému jako celku plní při realizaci té či oné třídní (ekonomické, politické či ideologické) funkce dominantní roli.

Hovoříme-li například o politických vztazích mezi třídami, pak takovými dominantními sociálními uskupeními jsou státní instituce, jejich byrokratický aparát, zejména jejich mocenský násilné složky (policie, četnictvo, vojsko, soudy): ve vztazích individuí, empiricky postižitelných uskupení se státními institucemi a

politickými stranami, ve vztazích politických stran se státními institucemi, ve vztazích mezi státy se uskutečňuje jádro politických vztahů mezi třídami. Proto marxismus zdůrazňuje, že politický boj tříd, ať již se odehrává v kterékoli sféře společenského života, směřuje a vyúsťuje v boj o převzetí státní moci, v řešení otázky, která třída bude ovládat státní moc a touto cestou, politickým násilím regulovat všechny sféry života společnosti.

Vedle této dominantní, třídně násilné, politické funkce plní konkrétní státní instituce bezpochyby i jiné funkce, vstupují i do jiných (v té či oné míře pro ně podstatných) vztahů s jinými nestátními institucemi: plní například ekonomické či ideologické funkce, dokonce i třídně neutrální funkci evidence obyvatelstva, zdravotnickou funkci atd. Avšak pro státní regulaci sociálních vztahů je charakteristická, podstatná politickomocenská funkce, stát je orgánem třídního násilí, mocenská regulace sociálních vztahů je jeho specifickou, ničím nezastupitelnou funkcí.

Jestliže nelze určitý typ vztahů spojovat pouze s určitými empiricky postižitelnými uskupeními, neboť touto cestou dochází ke směšování dvou rovin sociální analýzy, tj. její empirické a teoretické stránky, jevu a podstaty sociálních vztahů (a z tohoto hlediska nelze např. spojovat politické vztahy pouze se vztahy mezi politickými stranami, státy a národy, jak tomu je u výše uvedené klasifikace z učebnice *Základy vědeckého komunismu*), tak také nelze stírat kvalitativní odlišnost mezi různými empiricky postižitelnými uskupeními, která je dána tím, že pouze určitý typ vztahů je pro toto uskupení dominantní, neboť vymezuje specifičnost jeho sociální „funkce“.

Nestačí pouze konstatovat „multifunkč-

⁵ Postavení rodiny (která se na první pohled jeví jako ryze biologicko-demografická jednotka, která nemá nic společného s třídními vztahy), její vztah ke „společnosti“, ke státu je v buržoazní společnosti fixován právně (a právní regulace vztahů mezi lidmi je jednou z forem politické regulace společenských vztahů). Právně je fixován majetkový vztah obou partnerů manželského svazku, vztah rodičů a dětí a porušení těchto právních vztahů (které jsou výrazem objektivních ekonomických vztahů této sociální jednotky ke „společnosti“, k třídám) může být a také je mocensky postihováno. Právně je zejména zafixováno dědictví soukromého vlastnictví, které se stavá jedním z podstatných faktorů integračního předávání sociálních pozic, a tedy výrazem třídního charakteru rodiny v buržoazní společnosti.

Buržoazní sociologická literatura připisuje rodině kromě jiného tzv. „socializační funkci“, tj. chápe ji jako prostředek předávání určitých „hodnotových vzorců“. Avšak v rodině buržoazní společnosti nejsou předávány jakési hodnoty vůbec, ale vždy třídně určené hodnoty. Hodnoty, které jsou předávány v buržoazní a dělnické rodině, se od sebe zásadně liší. V buržoazní rodině jsou vychováni budoucí kapitalisté, v dělnické namezdní pracovníci.

I tyto „základní buňky společnosti“ vstupují do určitých, konkrétně historicky určených třídních (ekonomických, politických, ideologických) vztahů a jsou jimi určeny. Proto hovoříme o tom, že rodina v buržoazní společnosti má třídní charakter, že je jedním z průsečíků, jedním z uzlů v síti třídních vztahů buržoazní společnosti.

nost“ organizačně institucionálních struktur, v nichž a pomocí nichž se prosazují sociální aktivity lidí, ale je nezbytné si vždy klást otázku, které funkce, která sociální aktivita, který typ vztahů je pro to či ono konkrétní uskupení určující, jaká je jejich hierarchie atd.

Není samo o sobě nesprávné, vymezujeme-li obsah jednotlivých stránek sociálních vztahů (například pojmů ekonomický, politický vztah atd.) tak, jak to činí autoři klasifikace z uvedené učebnice, ovšem za předpokladu, že jsme si vědomi toho, že touto cestou postihujeme pouze typické projevy politických vztahů, jejich nejdůležitější uzlové body, neboť v třídní společnosti prostupují politické vztahy všechny sféry společenského života.

Vědecká analýza té či oné stránky, toho či onoho typu sociálních vztahů, kromě jiného vyžaduje

1. aby ten či onen typ sociálních vztahů byl charakterizován v souvztahu s ostatními stránkami sociálních vztahů, v rámci totality všech aspektů sociálních vztahů tím, že bude postížena specifičnost jeho „funkcí“ v rámci systému sociálních vztahů jako celku. (Například v epoše třídních společností je politické panství vládnoucí třídy nevyhnutelnou podmínkou jejího ekonomického či ideologického panství; v třídní společnosti se ekonomický pohyb společnosti nemůže obejít bez mocensko-politické regulace ekonomických vztahů, bez mocenského podřízení vykořisťované třídy třídě vykořisťující atd.);

2. aby byla postížena nejen funkční, ale i historicko-genetická závislost (hierarchie) mezi jednotlivými stránkami sociálních vztahů (např. mezi ekonomickými, politickými a ideologickými vztahy tříd). Marxistická analýza sociálních vztahů musí obsáhnout například i to, že ekonomické vztahy jsou jak funkčně, tak i historicko-geneticky vztahy prvotními, určujícími, že změny v ostatních stránkách charakteristiky třídního postavení lidí (tj. politické a ideologické vztahy mezi nimi) jsou konečkonců určeny změnami v základních, tj. sociálně ekonomických vztazích.

Marxistická analýza nemůže však ustrnout pouze na pojmovém, teoretickém

obraze světa, omezit se pouze na obecné. Poznání slouží a musí sloužit praktickému jednání lidí, není samoučelem. Pojmová reprodukce skutečnosti, oddělení podstaty od jevu je pouze prostředkem k tomu, abychom byli s to vyznat se v nepřehledné složité sociální skutečnosti a prakticky ji přetvářet ve svůj prospěch.

Jakmile jsme zobrazili skutečnost v logice pojmů, soudů a úsudků, vypracovali si základní kategorie o sociální skutečnosti (např. vymezili specifičnost ekonomických, politických, pracovních profesio-nálních a dalších vztahů, vymezili pojmy třída, politika, stát atd.), je možný a nutný opětný návrat ke konkrétnímu, k empirii.

Není to však prostý návrat k nediferencované empirii, k neurčení mnohotvárnosti empiricky konkrétního, jak jsme se s ním setkávali na počátku procesu poznání.

Vztahy mezi empiricky zjištělými uskupeními (či jednajícími individui atd.) se nám již nejeví jako chaotická tříšť aktivit lidí; za pouhou „multidimenzionalitou“ vztahů, funkcí, aktivit lidí nalézáme jejich zákonité uspořádání, hierarchii, subordinaci.

Jsmo již opět s to postihovat to či ono sociální uskupení v totalitě jeho vztahů s jinými sociálními uskupeními a zároveň dešifrovat i řád těchto vztahů, jejich hierarchii, zákonitou, podstatnou jejich souvislost, určit, který typ vztahů z celé sumy vztahů, pomocí nichž to či ono sociální uskupení vstupuje do interakce s jinými uskupeními, je pro ně dominantní, které vztahy jsou druhotné atd.

Samostatnost, oddělenost empirické a teoretické stránky procesu poznání je pouze relativní, je vyvolána zákonitostmi, které jsou vlastní procesu poznání. Představují pouze stránky, fáze nikdy nezačkončeného procesu poznání.

Je iluzí idealistického vědomí, že lze i v objektivní skutečnosti, s níž se setkáváme při praktické přeměně světa (která je smyslem a cílem našeho poznání), metafyzicky, absolutně od sebe oddělit to, co oddělujeme v našem vědomí v myšlenkové, pojmové reprodukci sociální skutečnosti: například vztahy, „funkce“ od jejich nositelů, sociálních uskupení či živých

jednajících individuí, nebo „funkce“ od organizačně institucionálních struktur, nebo jednotlivé typy vztahů atd.

Lenin si při čtení kapitoly Hegelových *Dějín filozofie*, pojednávající o aporiích Zenona Elejského, s pochvalnou poznámkou „správně“ vypsál tuto Hegelovu myšlenku: „Co vždy činí potíže, je myšlení, protože ve svém rozlišení od sebe odděluje momenty předmětu, jež jsou navzájem spojeny.“

Tuto myšlenku Lenin komentoval a dále rozvedl takto: „Nemůžeme si představit, vyjádřit, změřit, zobrazit pohyb, aniž jsme rozdělili, umrtvili živé. Zobrazení pohybu v myšlení je vždy zhrubnutí, umrtvení – a to nejen v myšlení, nýbrž i v počítku, a nejen pohybu, nýbrž *jakéhokoli* pojmu.“

A v tom je *podstata* dialektiky. Právě *tuto podstatu* vyjadřuje i formule: jednoty, totožnosti protikladů“ [1 : 265].

V této poznámce podává Lenin jednu z podstatných charakteristik dialektiky, dialektické logiky, jednoty i rozdílnosti objektivní a subjektivní dialektiky.

Jakékoli zobrazení objektivní skutečnosti v lidské hlavě (a to nejen v pojmech, ale i v počítku, nejen při teoretické reprodukci skutečnosti, ale i v empirické analýze, jak říká Lenin), je vždy provázeno nevyhnutelně určitým zhrubnutím, zkreslením, rozdělením, umrtvením skutečnosti, která se vždy zároveň jeví a zároveň je i podstatná, která je zároveň obecná, zvláštní a jedinečná, nutná a nahodilá, která v sobě slučuje zároveň jak moment stálosti, příležitosti, tak i proměnnosti, nepřetržitosti atd.

Dialektika, dialektická logika tedy vyžaduje, abychom si byli neustále vědomi

této svéráznosti, rozpornosti zmocňování se skutečnosti naším vědomím, abychom nikdy, tj. v průběhu celého cyklu poznání, při tom, když řešíme to, co je obsaženo v závorce (tj. například když analyzujeme strukturně funkcionální zákonitosti toho či onoho sociálního systému nebo když přistupujeme k sociálnímu objektu jako k systému vztahů, funkcí atd.), nezapomínali na to, co jsme si vytkli před závorkou (tj. například, že strukturně funkcionální závislosti jsou v jistém smyslu pouze parciálním případem historicko-genetických souvislostí, nebo že sociální vztahy nelze oddělit od jejich nositelů, lidí, že jsou to vždy vztahy mezi lidmi samými atd.).

V rovině empirického poznání zhrubujeme, umrtvujeme skutečnost tím, že postihujeme pouze jevovou stránku věci, bohatství konkrétních vztahů, ale nepostihujeme jejich podstatu, zákonité souvislosti, hierarchii. Je to ještě nerozlišená jednota mnohého, nediferencovaná jednota vztahů, procesů, sociálních uskupení atd.

V rovině pojmů, pojmové reprodukce sociální skutečnosti se sice dobíráme podstaty sociálních vztahů, jsme s to specifikovat jednotlivé typy vztahů, nalézt to, co je společné tomu či onomu vztahu, ať již se odehrává v kterékoli sféře společenského života, ztrácíme však bohatství empiricky konkrétního, jedinečného.

Oba přístupy, jak empirický, tak i teoretický, které představují pouze určité přechodné fáze procesu poznání, nemohou být proto stavěny metafyzicky jeden proti druhému, nebo ploše ztotožňovány.

Ustrnutí na kterékoli fázi procesu poznání, absolutizace té či oné stránky, stup-

⁶ Proto ani léky, které nabízeli u nás někteří empirizující sociologové proti dogmatickému opakování abstraktních formulí, proti této v podstatě dětské nemoci počátečního zvládání marxismu jako teoretického systému (pod hesly zkoumat fakty a nevazat si příliš ruce „zastaralými“ teoretickými „dogmaty“), nemohly být úspěšné a vedly koneckonců k nahrazení jednoho druhu prázdné spekulace jiným, horším druhem spekulace. Místo toho, aby obecná tvrdění marxismu byla znovu naplněna, oživena bohatstvím empirického materiálu, zvláště jeho jedinečného (jehož zobecnění vždy představovala), reálnou praktickou zkušeností naší doby, praxí komunistického hnutí, a na tomto základě ověřena jejich životnost, byla „radikálně“ zavržena jako „dogmatická“, zastaralá atd. a postupně nahrazena jinými obecnými tvrzeními, teoriemi buržoazní sociologie, nebo spíše eklektickou revizionistickou směsicí vulgárně pojatých útržků marxistických idejí a buržoazních teorií.

Je pozoruhodné a příznačné, že při kritice „dogmatického“ marxismu se naši „opravovatelé“ marxismu opírali například o jeden z nejspekulativnějších teoretických systémů buržoazní sociologie, o Parsonsův strukturní funkcionalismus, jenž byl a je podrobován kritice i ze strany části buržoazní sociologie právě pro svou scholastičnost, metafyzičnost a nezastřený idealismus.

Kritika dogmatické interpretace marxismu se tak postupně změnila v kritiku marxismu samotného, jeho základních teoreticko-metodologických východisek. Kritické, o marxistická teoretická a metodologická východiska opřené studium konkrétního, buržoazní sociologii nashromážděného empirického materiálu se přeměnilo v nekritické přejímání teoretických a metodologických principů buržoazní sociologie.

Je třeba říci, že takováto „kritika“ dogmatismu nejenže neznamenala pokrok vědeckého poznání, ale naopak vedla ke stagnaci tvořivého marxismu.

нэ процесу познання ці наопаk jejich ploché ztotožněnì (nepochopenì jejich rozdílnosti, specifiky) musí nutně vést ke zhrubení, zkreslení obrazu sociální skutečnosti.⁶

Literatura

- [1] Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 38. Praha, SNPL 1960.
- [2] *Problemy izmeněnija socialnoj struktury sovětskogo obščestva*. (Sborník pracì shrnující výsledky konference, která se konala v roce 1966 v Minsku. Moskva, Nauka 1968.

Резюме

Флек А.: Теоретический анализ эмпирически данных социальных отношений

Статья является попыткой изобразить, как в специальной науке — социологии — при исследовании классовой структуры осуществляется теоретический анализ эмпирически данных социальных отношений. При анализе социальных объектов необходимо, по нашему мнению, различать две плоскости мысленного пропикновения в социальную действительность: плоскость *структуры (системы) эмпирически постигаемых социальных группировок* и плоскость *структуры отношений и процессов*, складывающихся между этими группировками. При движении от явления к сущности, при понятийном воспроизводстве действительности мы выходим за пределы плоскости эмпирически постигаемых группировок и рассматриваем действительность как систему иных структурных элементов, как систему отношений между людьми. Мы производим такой разрез общественной действительности, при котором мысленно отделяем отдельные типы отношений от их носителей, самих разнообразных эмпирически постигаемых групп (реальные учреждения государства, те или иные трудовые группы и т. д.), тем самым добиваясь выявления сущности общественных отношений, т. е. того, какую «функцию» тот или иной тип отношений выполняет в глобальной системе социальных отношений.

В плоскости явления реальные, эмпирически постигаемые социальные группировки представляют собой нерасчлененное единство множества качественно различных отношений, они являются местом пресечения самых разнообразных общественных действий людей. Переходя от явления к сущности мы отделяем отдельные деятельности от их носителей — социальных группировок — для того, чтобы получить возможность определить специфику того или иного типа отношений и таким образом отличить его от других типов человеческой деятельности, чтобы мы могли понять относительное саморазвитие того или иного социального отношения.

Отделение социальных отношений от их носителей — социальных группировок — воз-

можно только с помощью абстракции. В объективном мире это всегда отношения между социальными группировками, между людьми: не существует ни социальных группировок без отношений, ни отношения не могут отделиться от своих носителей — социальных группировок или живых лиц. Четкое взаимное разделение отдельных типов социальных деятельностей людей возможно только в нашем сознании.

Мысленное отделение социальных отношений от их носителей — социальных группировок — представляет собой лишь определенный, неизбежный этап процесса познания, которым процесс познания социальной действительности не заканчивается. Анализ объекта, как эмпирически постижимых группировок, и анализ объекта как структуры отношений между людьми, следует понимать лишь как относительно самостоятельные операции нашего мышления.

Тем, что мы отделили отдельные типы отношений друг от друга и обнаружили их относительное саморазвитие, мы создали предпосылки для того, чтобы дать определение таких понятий как класс (буржуазия, пролетариат), государство, нация, т. е. общих категорий.

О том или ином классе мы говорим как о социальной группировке людей («классы это большие группы людей...»). С гносеологической точки зрения это, однако, качественно иной тип социальной группировки, который нельзя смешивать с эмпирически постигаемыми группировками, с которыми мы встречались в начале процесса познания. Категория класса является плодом мысленного воспроизводства действительности и условия только в плоскости логического, понятийного овладения социальной действительностью.

Понятие класса отражает лишь определенный, абстракцией отличный аспект (сторону, тип) отношений между людьми, их социального взаимодействия. Следовательно, если мы хотим научно постичь то, что мы называем социально-экономическим расщеплением по собственности, мы должны из переплетения самых разнообразных, взаимно пересекающихся и взаимно пропикающих друг друга отношений и деятельности людей, с которыми мы встречаемся на уровне познания явлений, выделить ту систему отношений, которая специфична для данного типа социального расщепления.

Если определенный тип отношений нельзя связывать только с определенными, эмпирически постижимыми группировками, так как таким путем мы приходим к смешению двух плоскостей социального анализа, т. е. эмпирической и теоретической, явления и сущности социальных отношений, то нельзя обходить и качественные различия между разными эмпирически постижимыми группировками, которые вытекают из того, что только определенный тип отношений является доминирующим для данной группировки, так как определяет специфику ее социальной «функции».

Марксистский анализ, однако, не может

остановиться только на понятийной, теоретической картине мира, ограничиться только общим. Понятийное воспроизводство действительности, отделение сущности от явления является всего лишь средством для того, чтобы мы могли разобраться в невероятно сложной социальной действительности и практически преобразовывать ее в наших интересах.

Как только мы изобразили действительность в логике понятий, возможно и необходимо возвращение к конкретному, к эмпирии.

Но это не простое возвращение к неразличенной эмпирии, к неопределенному многообразию эмпирически конкретного, с которым мы встречались в начале процесса познания.

Отношения между эмпирически постижимыми группировками (или действующими лицами и т. д.) предстают перед нами уже не как хаотичное переплетение действий людей: за «мультимензимальностью» отношений, функций и действий людей мы находим закономерное их построение, иерархию, подчинение.

Оба подхода, как эмпирический, так и теоретический, которые представляют собой лишь определенные переходные этапы процесса познания, поэтому не могут метафизически противопоставляться друг другу или, наоборот, упрощенно отождествляться.

Ограничиться любым этапом процесса познания, абсолютизировать ту или иную его сторону, ступить процесса познания или, наоборот, упрощенно отождествить эти стороны (не понять их специфику, различия между ними) значит неизбежно дать более грубую, искаженную картину социальной действительности.

Summary

Flek A.: Theoretical Analysis of Empirically Given Social Relations

The present paper is an attempt at demonstrating how, in class-structure research, the theoretical analysis of empirically given social relations is effected in a special science, in sociology.

In our opinion, the analysis of social objects necessarily calls for the differentiation between two levels of intellectual approach to social reality: *the level of the structure (system) of empirically describable groupings and that of the structure of relations and processes arising among the groupings.*

In proceeding from phenomenon to substance, in the conceptual reproduction of reality, we overreach the level of empirically describable groupings and grasp reality as a system of other structural elements, as a system of interhuman relations. We make such a cross-section through social reality wherein we conceptually separate individual types of relations from their bearers, i. e. from most various empirically describable groupings (real institutions of the state, of a given working group, etc.), with the aim of

grasping the substance of social relations — i. e. the „function“ fulfilled by a given type of relations in the global system of social relations.

On the phenomenal level, real empirically describable social groupings represent an undifferentiated unity of a great number of qualitatively different relations; they are intersections of most various social activities pursued by people. In passing from phenomena to substance, we separate individual activities from their bearers — social groupings; this makes it possible, on the one hand, to delimit the specificity of a given type of relations and thus to differentiate it from human activity of another type, and, on the other hand, to grasp the relative self-development of a given social relation.

Social relations can be separated from their bearers — social groupings — only through abstraction. In the objective world, it is only relations among social groupings, among people themselves, that are to be considered; there exist no social groupings devoid of relations, nor can relations be separated from their bearers — social groupings or living individuals. Even a clear-cut separation of individual types of human social activities can take place in our mind only.

The conceptual separation of social relations from their bearers — social groupings represents only a certain indispensable phase of the cognitive process whereby the cognition of social processes is not brought to an end. The analysis of the object as empirically describable groupings as well as the analysis of the object as a structure of interhuman relations must be conceived merely as relatively independent mental operations.

By separating individual types of relations from one another, we have grasped their relative self-development and created a precondition for delimiting the content of notions such as classes (bourgeoisie, proletariat), state, nation — i. e. general concepts.

We refer to a given class as a social grouping of people („classes are large groupings of people...“). From the gnoseological point of view, however, it is a question of a qualitatively different type of social grouping that must not be confused with empirically describable groupings we have come across at the beginning of the cognitive process.

The „class“ concept is the product of the spiritual reproduction of reality capable of being grasped only on the level of a logical, conceptual comprehension of social reality.

The „class“ concept reflects only a particular, abstract, distinguishable aspect (point, type) of interhuman relations, of people's social activities. Consequently, if we intend scientifically to grasp that which we call socio-economic, ownership differentiation, we must sort out the system of relations specific for this type of social differentiation from a whole tangle of most various, mutually intersecting and permeating relations and activities of people that we come across on

the level of the phenomenal aspect of cognition.

If a particular type of relations cannot be exclusively connected with particular empirically describable groupings (since this results in a confusion of two levels of social analysis — i. e. of its empirical and its theoretical aspect, of the phenomenon and the substance of social relations), also the qualitative dissimilarity among various empirically describable groupings (which is given by the fact that only a particular type of relations is dominant in the grouping) cannot be neglected, for it is delimiting the specificity of its social "function".

Marxist analysis, however, cannot confine itself only to the conceptual, theoretical image of the world, it cannot be limited to the general only. The conceptual reproduction of reality, the separation of the substance from the phenomenon are merely means enabling us to become familiar with the immensely complex social reality and to shape it, in practice, to our own benefit.

After having represented reality in the logic of notions, the return to the concrete, to empirism is not only possible but indispensable.

However, it is not a simple return to undifferentiated empirism, to non-defining the multiformity of the empirically concrete that we have met with at the initial stage of the cognitive process.

Relations among empirically ascertainable groupings (or acting individuals, etc.) no more appear as a chaotic scattering of human activities: behind the "multidimensionality" of relations, functions, human activities, we find their lawful arrangement, hierarchy, subordination.

Hence both approaches — the empirical as well as the theoretical — can neither be made metaphysically contradictory nor flatly identified due to the fact that they represent only specific transient phases of the cognitive process.

An arrestation in any phase of the cognitive process, an absolutization of any aspect, degree of the cognitive process or, on the contrary, their flat identification (i. e. the failure to grasp their difference, their specificity) must necessarily lead to an increased ambiguity and distortion of the image of social reality.